Ewa Cichocka

Studio Dokumentacji Podróżniczej EGC

SYCYLIJSKIE PEREGRYNACJE I INSPIRACJE POLSKICH ARTYSTÓW OD XVI DO XXI WIEKU

SŁOWA KLUCZOWE: Sycylia, polscy podróżnicy, Polacy na Sycylii, Karol Szymanowski, Jarosław Iwaszkiewicz, Etna w literaturze polskiej, literatura polska

Podróże do Włoch są chyba najstarszymi z polskich wojaży zagranicznych. Początkowo religijne i polityczno-dyplomatyczne spletały się, od końca XII w., coraz silniej z naszym życiem kulturalnym i duchowym. Jak twierdzi H. Barycz [zob. Wiszniewski, 1982, s. 489], średniowieczne podróże dotyczyły głównie misji dyplomatycznych i kościelnych oraz adeptów wiedzy uniwersyteckiej. Podróże te do poł. XV w. nie przekraczały bariery jaką był Rzym. Południe łącznie z Sycylią do końca XVI w. istniało jako cel podróży — niezwykle rzadko. Wyspa odstraszała klimatem, trudnościami komunikacyjnymi i złym stanem bezpieczeństwa.

Pierwsi podróżnicy z Polski w epoce odrodzenia i baroku

Sycylia, pomiędzy Europą a Afryką, swoją długą, skomplikowaną historią oraz dziką przyrodą, przyciągała, fascynowała i inspirowała, także przybyłych z Północy. Pierwszym historycznie udokumentowanym podróżnikiem wg. H. Barycza, który postawił stopę na ziemi sycylijskiej był Jan Dantyszek (1485–1548), poeta polsko-łaciński, podróżnik, pisarz królewski. Trafił na wyspę podczas podróży do Ziemi Świętej w latach 1505–7. Wyprawę tę odnotowuje śląski poeta Kasper Ursinus Velius [Velii, 1522, k. L2b, za: Ostrowski, 2008, s. 111]. W latach 1520–28 przybywa na Sycylię Stanisław Łaski (1491–1550), działacz reformacji, pisarz, dyplomata. O jego podróży wspomina z kolei Stanisław Warszawicki [zob. Ostrowski, 2008, s. 112].

Pierwszym znanym zapisem z podróży jest *Anonima diariusz peregrynacji włoskiej, hiszpańskiej, portugalskiej z 1595 r.* To relacja z wojażu, odbytego prawdopodobnie — jak uważa H. Barycz, przez Stanisława Niegoszewskiego (1565–1600), późniejszego sekretarza królewskiego¹. Dzieło wydano dopiero w 1925 roku.

¹ Lub też przez Stanisława Wapowskiego (jak sądzi A. Sajkowski), czy też Krzysztofa Pawłowskiego lub jezuitę — Fryderyka Szembeka (według A. Kucharskiego).

Anonim przebył część trasy drogą morską od Stromboli po Syrakuzy, ale także odwiedził pieszo (!) część od Trapani do Palermo. Był wszechstronnym obserwatorem i uczestnikiem wielu przygód.

Filip Clüver (1580–1622) — Gdańszczanin, twórca geografii historycznej. Efektem jego podróży po Italii i Sycylii w latach 1617–18 (w dużej mierze pieszo) są dzieła: *Sicilia antiqua item Sardinia et Corsica* oraz *Italia antiqua*.

Epoka baroku przynosi nowy obraz włoskich podróży. Nieco „demokratyzuje je” — wprowadzając pątników z niższych sfer społecznych, co jednak prowadzi, według H. Barycza, do znacznego ich odintelektualizowania i pozbawienia wyższych wartości kulturalnych. Twierdzi on, że *zanika dawny entuzjazm do antyku, nostalgia za nim, degeneracji ulega wizja jego wielkości, zamieniając się w pustą erudycję i mocno werbalistyczną retorykę* [Wiszniewski, 1982, s. 492]. Choć bywały wyjątki. Swoista moda na Południe sprowadza w latach 1643–44 na Sycylię przedstawiciele poezji barokowej — Stanisława i jego stryja Jana Andrzeja Morsztynów (1621–1693). Stąd w twórczości tego ostatniego, pojawiają się pierwsze poetyckie strofy, dotyczące krainy Sykulów. Pisał o niej w *Do Stanisława Morsztyna, rotmistrza Jego Królewskiej Mości*, dodając także opis... trunków pitych podczas podróży. Sykańską Etnę i Sykulskie góry można też znaleźć w wierszu *Dwoja bieda*.

Sycylia oczami oświeceniowych i romantycznych literatów

Należy podkreślić, że w latach 1650–1750 słabnie znacznie pęd podróżniczy Polaków, którzy pograżyli się w kulcie swojszczyzny i fobii cudzoziemszczyzny. Zmianę przynosi okres Oświecenia, powodując wręcz eksplozję wyjazdów. Zdaniem H. Barycza *podróżnictwo italskie* staje się prawdziwą namiętnością wieku, a celem — osiągnięcie wartości intelektualnych: pogłębienie wiedzy o starożytności w połączeniu z nowoczesną kulturą włoską, umysłową i społeczną. Pojawia się nowa koncepcja zwiedzania — oświeceniowa. Tu podkreśla się jej elitaryzm i doborowość umysłu, wysokie cele intelektualne oraz aspiracje literackie czy organizacyjno-kulturalne [zob. Wiszniewski, 1982, s. 493]. Tymi podróżnikami byli ludzie dojrzały, ukształtowany przyszli literaci i uczeni. A wynikiem tych wojaży było powstanie u nas pierwszych galerii sztuki oraz kolekcji archeologicznych. Przeobrażeniom uległa także sposób zwiedzania, które staje się wszechstronne, pogłębione i wnikliwe. Interesująca jest postać Michała Borchy (1753–1811). Ten mineralog, podróżnik, bibliofil i literat eksploruje i dokumentuje Sycylię w 1776 r. Staje się pionierem geochemii i autorem historii wulkanów. Z podróży powstają wydane w 1782 r. *Listy z Sycylii i Malty*, zilustrowane autorskimi rycinami i mapami. Uznany jest za pierwszego Polaka-zdobycę Etny.

Polskich podróżników pociągała kultura starogrecka. Odmłodzony klasycyzm, przynosi nowy ideał życia i sztuki, oparty na wzorach, myśli i ideologii starożytnej Hellady. Tu warto przytoczyć kilka przykładów. Pierwszym, polskim archeologiem jest Jan Potocki (1761–1815), polski arystokrata, pisarz, podróżnik.

W latach 1778–79 zwiedził Włochy wraz z Sycylią. Jest autorem powieści fantastyczno-filozoficznej o kompozycji szkatułkowej — *Pamiętnik znaleziony w Saragossie* z 1805 r. (polskie wydanie — 1847 r.). W kolejnych odkrywanych wątkach, toczącej się przez 66 dni powieści, autor zmienia czasy i miejsca akcji. Umieszcza ją także na Sycylii, przedstawiając rozbójnika Zoto spod Etny: *Etna naówczas wybuchała niesłychaną ilością lawy; (...) pośród ognistych jej potoków* [Potocki, 1995, s. 98].

Jan Chrystian Kamsetzer (1753–1795) — Saksończyk, architekt Króla Stanisława Poniatowskiego, opis swojej podróży z 1781 r. zawarł w listach do Marcello Baciarellego, uzupełniając je szkicami z wędrowki [Królikowska-Dziubecka, 2003, s.34]. Zobrazował Sycylię z końca XVIII w. (Agrigento, Selinunte, Segestę, Palermo, Syrakuzy i Etnę).

Julian Ursyn Niemcewicz (1757–1841) i jego *Pamiętniki czasów moich* zawierają relację z Sycylii w latach 1783–84 (Palermo, Katania, Taormina, Syrakuzy i Agrigento). Dzieło zawiera ciekawy opis zdobycia wierzchołka Etny: *Obszerna jest paszcza wulkanu tego, milczał, nie wyziewał, w samej otchłani czarne tylko kłęby dymu kręciły się wokół. Czasami huk podziemny słyszeć się dawał* [Niemcewicz, 1957, s. 405]. Powstały także *Wiersze na wierzchołku Etny pisane*, zawierające frazy pełne grozy:

(...) tę górę której dym, płomienie,
Miotają w koło śmierć i spustoszenie,
Wczoraj chodziłem na wierzch jej wysoki,
Pode mną wrzały ogniste potoki.

[Niemcewicz, 1803, s. 507]

Miłosne wyznania zawiera w cyklu *Wiersze napisane na brzegu sycylijskim przy Agrygencie*.²

W czerwcu 1830 r. drogą morską trafia do Palermo Adam Mickiewicz (1798–1855). Pisze o tej wyprawie w swoich *Listach z podróży* jego towarzysz — poeta Antonii Edward Odynieć. Mickiewicz zdobywa z nim wcześniej Wezuwiusza. *Adam (...) zapragnął widzieć małżonkę Wezuwiusza — Etnę, i po to jedynie wczoraj do Sycylii popłynął* [Odynieć, 1961, s. 331]. Niestety, nie udaje się pocie zobaczyć wulkanu. Mickiewicz pisał o botanicznej pamiątce tej egzotycznej podróży do F. Malewskiego: *Urwałem w górach gałązkę pieprzu, ażeby potem powiedzieć w Litwie, że mię los zapędził tam, gdzie pieprz rośnie* [Tamże, s. 631]. Ślady pobytu na wyspie można znaleźć też w opowieści Hrabiego z *Pana Tadeusza*:

Gdym w Sycylii bawił u pewnego księcia,
Rozbójnicy porwali w górach jego zięcia,
I okupu od krewnych żądali zuchwale;
My, zebrawszy naprędce sługi i wasale,
Wpadliśmy; ja dwóch zbójców ręką mą zabiłem,
Pierwszy wleciałem w tabor, więźnia uwolniłem. (...)

² Niemcewicz jest drugim Polakiem na szczycie wulkanu.

Lud z kwiatami spotykał nas — córka księżęcia,
 Wdzięczna zbawcy, że łzami padła w me objęcia
 Gdy przybył do Palermo, wiadano z gazety,
 Palcami wskazywały mię wszystkie kobiety
 Nawet wydrukowano o całym zdarzeniu
 Romans, gdzie wymieniony jestem po imieniu.
 Romans ma tytuł: Hrabia, czyli tajemnice
 Zamku Birbante-rokka.

[Mickiewicz, 1990, s. 164–5]

Juliusz Słowacki (1809–1849) — spogląda jedynie na wyspę podczas powrotu z Ziemi Świętej w 1836 r., o czym pisze we wstępie do *Balladyny*, skierowanym do Zygmunta Krasińskiego:

Doniosły mi sylfy, żeś powędrował teraz odwiedzić Etnę czerwoną. (...) stanąwszy na szczycie wulkanu, spojrzij na morz rozległe błękity i pomyśl, że niedawnymi czasy przez te zwierciadła wędrował okręt mój, jak łabędź żaglami nakryty. (...) a ja stałem z wlepionymi w ogień Etny oczyma, smutny, że mnie fala znów tylko do Europy odnosiła.

[Słowacki, 1839, s. VII]

Franciszek Salezy Dmochowski (1801–71) publikuje wspomnienia z wyprawy w 1837 r. *Włochy. Obraz historyczny i opisowy krajów na półwyspie Włoch znajdujących się oraz Sycylii, Malty, Korsyki i Sardynii*. Zwiedza trasę od Palermo, przez Messynę, Etnę, Syrakuzy po Agrygent i Segestę. Wspomina także o Wyspach Eolskich i o miastach — perłach sycylijskiego baroku (Ragusa, Modica, Ispica).

Zygmunt Krasiński (1812–1859) odbywa podróż na Sycylię wiosną 1839 r. *Syn Południa*, urzeczony pięknem krajobrazu, uznaje naturę za główny cel literackiego wojażu — *poszukiwanie natury jako fundamentu dla świata humanistycznego* [Krasiński, 1983, s. 9]. Plonem podróży są listy do Delfiny Potockiej zebrane w *Z sycylijskiej podróży kart kilka*. Odnajdujemy tam Palermo, Mesynę i Monreale. Obraz normańskiego klasztoru i krucżganków w Monreale odnajdujemy także we wstępie do utworu *Trzy myśli pozostałe po śp. Henryku Ligenzie* (...) — określanego jako przykład *dojrzałego mesjanizmu*.

Michał Wiszniewski (1794–1865), filozof i historyk, trafia na Sycylię w 1845 r. Trzy lata później wydaje obszerną relację *Podróż do Włoch, Sycylii i Malty*, zawierającą m.in. barwny i szczegółowy opis zdobycia Etny.³

XIX i XX-wieczne popularne relacje z podróży na Sycylię

Przełom XIX i XX w. obfituje w wiele podróży. W ślad za nimi ukazują się drukiem liczne listy, wspomnienia i relacje. Zawierają opisy zabytków, miast, a także osobistych przygód i obserwacji. Autorem *Listów z podróży* z 1875 r. jest pastor ewangelicki — Henryk Bartsh. Ilustrowane dzieło, zawiera opis zdobycia Etny oraz szereg refleksji i obserwacji. Z kolei Michał Lityński wydaje *Szkice z podróży* z wyprawy w 1885 r. Książka zawiera opisy najcenniejszych zabytków od Palermo

³ Jest trzecim Polakiem na szczycie wulkanu.

przez Taorminę, Syrakuzy do Agrigentu. Trafia też na ślady Polaków m.in. księcia Czartoryskiego. Z kolei architektura Wielkiej Grecji jest przedmiotem zainteresowania Tomasza Garlickiego, który wydaje relację z miejsc starożytnych na Sycylii *Z wyspy klasycznych ruin*. Sycylia w 1913 r. Wcześniej, w 1902 r. wydaje ilustrowane *Listy z Sycylii* Stanisław Belza. *Artystyczny informacyjny przewodnik* Leona Sternklara, z 1907 r. — to przykład przewodnika z pocz. XX w. Oprócz opisów zabytków i historii, zawiera mapy, plany oraz informacje praktyczne.

Ta perła Śródziemnego morza, niby zakłęta królowna, tai w sobie wszystkie czary, gotowa każdemu szczeremu artyście odsłonić świętą swą zasłonę [Beatus, 1911, s. 7] — napisała Helena Beatus (1882–1916) w: *Sycylia. Segesta i Selinunte. Studium archeologiczno-artystyczne*. Zainteresowana starożytnością odbyła podróż w 1909 r. *Zobaczywszy greckie rzeźby w muzeum Palermitańskim, zdecydowałam się dotrześć do ruin pierwszych świątyń i teatrów na wyspie, a potem oddać się całą duszą, poważnym studjom, nad sztuką antyczną* [Melitta, 1914, s. 221–22]. Zbierała materiały, spotykała się z archeologami. Tak powstało jej studium. W niezrealizowanych planach pozostała praca na temat Taorminy, Agrigentu i Syrakuz.

Wyspa kwiatu pomarańczowego źródłem inspiracji Iwaszkiewicza i Szymanowskiego

W latach 1911 i 1914 Sycylię odwiedził Karol Szymanowski (1882–1937) z przyjacielem Stefanem Spiessem. Trafili do Mesyny i Palermo, oglądali metopy selinunckie, świątynie w Segeście, Agrigento i Syrakuzy. Echem pobytu było skomponowanie *Nokturnu* i *Tarantelli*, a pod wpływem fascynacji antykiem — poematów fortepianowych — *Metopów*. Mityczne dzieje są także inspiracją dla *Mitów* skrzypcowych, w tym *Źródło Aretuzy*. Noc w świątyni w Segeście jest miejscem pojednania bohaterów powieści *Efebos*, której rękopis spłonął w 1939 r. W latach 20. powstaje opera *Król Roger*, w której, zafascynowany egzotyką i epoką Normanów, Szymanowski tworzy postać będącą ucieleśnieniem jego wewnętrznych poszukiwań. Autorem libretta jest Iwaszkiewicz.

Jarosław Iwaszkiewicz (1894–1980) w latach 1932–79 odwiedził Sycylię trzykrotnie. Wyspa była dla niego miejscem inspiracji jak i intensywnej pracy. Pierwsze powstają *Sonety Sycylijskie*, w których pojawiają się malarsko szczególne miejsca (Teatr w Taorminie, katedra w Monreale, Grób Króla Rogera, Capella Palatina, świątynie w Segeście i Agrigento, metopy selinunckie i źródło Aretuzy). Jak pisze H. Zaworska, doświadczenie duchowe, wyrażone w sonetach zawiera się w *konfrontacji ciągłego mijania i zmartwychwstania, zastępowania znikającego życia wciąż nowym* [Zaworska, 1980, s. 91]. Na Sycylii pisze i kończy opowiadania (np. *Panny z Wilka*, *Zarudzie*), a grecki mit utrwalił w opowiadaniu *Powrót Prozerpiny*. Podróżował i rozmawiał o sztuce z Józefem Rajnfeldem, któremu zadedykował *Książkę o Sycylii*. W powojennej poezji zwraca się bardziej do współczesnej miejscowej egzystencji (*Ciemne ścieżki*).

Jan Parandowski (1895–1978) — mistrz pióra i znawca antyku — w tomiku *Dwie wiosny* zawarł *Wyspę słońca*, a w niej m.in. piękne mity o Aretuzie i Cyane. Z podróży w 1926 r. wspomina Empodekleś, Normanów oraz Agrigento, Segestę i Syrakuzy.

Wrażenia z Południa we współczesnej polskiej poezji i prozie oraz w sztuce

Zbigniew Herbert, był na Sycylii w 1964 r. Swoją fascynację kulturą śródziemnomorską i jej dorobkiem zawarł w poetyckiej prozie *U Dorów* w zbiorze esejów *Barbarzyńca w ogrodzie*. Píše tam:

Świątyni greckiej obce jest słowo ruina. (...) Bęben kolumny zaryty w piach, oderwana głowica — mają doskonałość skończonej rzeźby.

[Herbert, 1991, s. 32]

Poeta podkreśla ścisły związek między człowiekiem i kamieniem. Jego zdaniem, *sztuka grecka jest syntezą rozumu i oka, geometrii i praw widzenia* [Tamże, s. 33]. Także wyjątkowa epoka normańska i symbioza kultur zafascynowały Herberta: *Poszukiwałem instynktownie takich miast i krajów, w których można było śledzić obecność wielu sprzecznych — zdawałoby się — z sobą warstw kulturowych* — pisał w „Zeszytach Literackich”.⁴

W opowiadaniach Gustawa Herlinga Grudzińskiego — znawcy Południa, można odnaleźć historię wyspy, Pirandella i mafię (*Zielona Kopuła i Wieża*). Według pisarza,

Sycylia jest jedynym na świecie obszarem cywilizacyjnym, w którym przeszłość i teraźniejszość współżyją ciągle w nierozzerwalnym, konwulsyjnym uścisku? Kto wie, czy nie dlatego Sycylijczycy zakochani są równocześnie w śmierci i w życiu.⁵

W poezji Adama Zagajewskiego odnajdujemy zanurzenie w świecie kultury europejskiej i kontemplację nad jej dziedzictwem. W *Antenach* zawarł wiersze — echo wizyt w Syrakuzach, Cefalu i Noto. Wisława Szymborska odwiedza Sycylię w 2008 r. (Katania, Agrigento, Palermo i Etna). Wcześniej w 1992 roku Krzysztof Zanussi realizuje *Króla Rogera* w Palermo, a w 2006 reżyseruje film *Czarne słońce*. W latach 1996–2011 kilka wystaw prezentuje rzeźbiarz Igor Mitoraj. Ostatnia, największa i najdłuższa w jego twórczości ekspozycja była w Valle dei Templi w Agrigento w 2011 r. Stanowi ona jakby klamrę, zamykająca pięć wieków historii podróży i inspiracji polskich artystów na Sycylii. Dzięki temu w naszej literaturze, muzyce i sztuce można odnaleźć mitologiczne, antyczne normańskie czy współczesne wątki z *wyspy kwiatu pomarańczowego*. Powstałe tam dzieła pokazują nie tylko krajobrazy, zabytki historii i dzieje wyspy, odwołują się również do tamtejszej literatury i sztuki, z której także czerpią. Są także przykładem uczestnictwa naszych twórców w kręgu kultury Śródziemnomorskiej.

⁴ Zob. Z. Herbert, *Wizja Europy*, „Zeszyty Literackie”, nr 103.

⁵ G. Herling-Grudziński, *Zielona kopuła*, „Rzeczpospolita” z 30.05.1998 r.

BIBLIOGRAFIA

- BARTSCH H., 1875, *Listy z podróży po Grecyi i Sycylii*, Warszawa.
- BEATUS H., 1911, *Sycylia, Segesta i Selinunte: studium archeologiczno-artystyczne*, Warszawa.
- [BEATUS H.] MELITTA, 1914, *Zachód*, Warszawa.
- DMOCHOWSKI F. S., 1837, *Włochy. Obraz historyczny i opisowy krajów na półwyspie Włoch znajdujących się oraz Sycylii, Malty, Korsyki i Sardynii*, Warszawa.
- HAHN T. F., 1935, *Anonima diariusz peregrynacji włoskiej, hiszpańskiej i portugalskiej z r. 1595*, Lwów.
- HERBERT Z., 1991, *Barbarzyńca w ogrodzie*, Lublin.
- IWASZKIEWICZ J., 1977, *Podróże do Włoch*, Warszawa.
- , 1981, *Książka o Sycylii* [w:] tegoż, *Podróże*, t.1, Warszawa.
- KRASIŃSKI Z., 1983, *Z sycylijskiej podróży kart kilka*, Gdańsk.
- KRÓLIKOWSKA-DZIUBECKA M., 2003, *Podróże artystyczne Jana Chrystiana Kamsetzera (1776–1777; 1780–1782)*, Warszawa.
- MICKIEWICZ A., 1990, *Pan Tadeusz*, Warszawa.
- ODYNIEC A., 1961, *Listy z Podróży*, t. 2, Warszawa.
- OSTROWSKI J.A., 2008, *Ancient Sicily in the eyes of Polish travelers* [w:] *Studies in ancient art and civilization*, 12, Kraków, s. 111–117.
- PARANDOWSKI J., 1946, *Dwie wiosny*, Poznań.
- POTOCKI J., 1995, *Rękopis znaleziony w Saragossie*, Warszawa.
- SŁOWACKI J., 1839, *Balladyna. Tragedia w 5 aktach*, Paryż.
- URSYN NIEMCEWICZ J., 1803, *Juliana Niemcewicza, pism różnych wierszem i prozą*, t.1, Warszawa.
- , 1957, *Pamiętniki czasów moich*, t.1, Warszawa.
- WISZNIEWSKI M., 1982, *Podróż do Włoch, Sycylii i Malty*, Warszawa.
- ZAGAJEWSKI A., 2005, *Anteny*, Kraków.
- ZAWORSKA H., 1980, *Sztuka podróżowania*, Kraków.